ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 103, Nisan 2020, s. 51-58

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.41959>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
28.02.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.04.2020

Doç. Dr. Elif AKTUĞ

Dokuz Eylül Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji
aktugelif@gmail.com

Doç. Ferda KONYA DOVIDIO

Dokuz Eylül Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Opera
ferdakonya@hotmail.com

Doç. M. Alper KAZANCIOĞLU

Dokuz Eylül Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Opera
alper.koglu@deu.edu.tr

GIUSEPPE VERDİ’NİN *OTELLO* OPERASINDA BURJUVA SINIFININ TEMSİLİ

Öz

18. yüzyıl Fransız Aydınlanması’nın ardından değişen toplumsal düzenin etkileri, 19. yüzyılda diğer birçok alanda olduğu gibi opera sanatında da hissedilir. Burjuva sınıfının kapitalist ekonomik ilişkiler sayesinde yükselmesi ve edindiği sosyal gücün doğallaştırılması, burjuvaziye, aristokrasinin sahip olduğuna benzer bir saygınlık verir. Yazıldıkları dönemin siyasi, kültürel, ekonomik görünüşünü yansıtması açısından önem arz eden sanatlardan biri olan opera söz konusu olduğunda burjuvazi, asillerin bu sanat dalını elit olarak tanımlamasına karşı çıkmaz, ancak görünümünü değiştirmeye yatırım yapar (Kehler,1994: 42). Birçok operaya konu olan Shakespeare oyunlarının ve opera sanatının, burjuvazinin yakın geçmişini gözler önüne serme konusunda birbirine benzer işlevleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu makalede, Giuseppe Verdi ve libretto yazarı Arrigo Boito’nun, W. Shakespeare’in aynı adlı oyunundan opera sahnesine uyarladığı *Otello* başlıklı eserde burjuva sınıfının temsili ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Opera, Giuseppe Verdi, Otello, Burjuvazi

THE REPRESENTATION OF THE BOURGEOISIE IN THE OPERA OTELLO BY GIUSEPPE VERDI

Abstract

The effects of the transformation of the social order following the 18th century French Enlightenment, is felt in the art of opera as in many other fields. The rise of the bourgeoisie and the habitualization of its social power procures a respectability similar to that possessed by the aristocracy. When it comes to the opera, one of the arts that reflects the political, cultural and economic aspects of its time, the bourgeoisie does not object to the definition of this art form by the nobility as elite. However, it invests in changing its appearance (Kehler, 1994: 42). It is possible to emit that Shakespeare's plays – which have been the subject of many operas - and the art of opera have similar functions in displaying the recent history of the bourgeoisie. This article evaluates the representation of the bourgeoisie in *Otello*, W. Shakespeare's homonymous play adapted to the opera by Giuseppe Verdi and the libretto writer Arrigo Boito.

Keywords: Opera, Giuseppe Verdi, Otello, Bourgeoisie

Giriş

1789 Devrimi'yle başlayan ve Birinci Dünya Savaşı ile sona eren dönem, çoğu kez orta sınıfının yüzyılı olarak tanımlanır. K. Marx ve F. Engels, burjuvaziyi 'kapitalist orta sınıf' olarak tanımlar. Soyluluk ve köylülük kültürlerinden farklı olarak burjuvazide toplumsal sınırların ötesine geçen bir içsel genişleme ve toplumun bütününe damgasını vurma eğilimi vardır (Kocaka, 2015: 18). 1830'larda büyük bir güç kazanmaya başlayan burjuvazi, eski aristokrasinin yöntem ve yönetim biçimlerini genellikle hiç değiştirmeden uygulayan, kapitalist bir sınıftır (Hauser, 1995: 212). Mosse "19. Yüzyıl Avrupası'nda Soyluluk ve Burjuvazi: Karşılaştırmalı Bir Bakış" başlıklı makalesinde 19. yüzyılda hem soyluluğun hem de burjuvazinin monolitik gruplar olmaktan çok ileri derecede çerçevesi belirlenmiş yapılara sahip olduklarından bahseder (Mosse, 2015 :75). Bu süreçte burjuva sınıfıyla aristokrat kesimin bir araya gelmeleri ve etkileşim halinde olmaları karma bir sınıfı ortaya çıkarır. Gücünü maddi zenginlikten alan bu sınıf farklı bir kültür geliştirir. Romantizm bir burjuva hareketi olmakla birlikte, romantikler çoğunlukla birer aristokrat gibi davranırlar ve soylular sınıfına seslenmeye çalışırlar (Hauser, 1995: 212).

19. yüzyılın son çeyreğinde toplumsal ve ekonomik manzara yeni bir önem kazanmaya başlar. Ortaya çıkan toplumsal sınıf, kendini aristokraziyle nüfusun geri kalan kısmı arasına girmeye zorlayan "orta sınıf" ı işaret eder. Hukukta, edebiyatta, sanatlarda, bilimde, ticarete, askeriyede ve siyasette en parlak yeteneklerin kaynağı olarak görülen "orta sınıf" ı "halk" tan kesin bir şekilde ayıran ekonomik ve siyasal niteliklerdir. 1912 yılında bir sözlük, "bir sosyalist gözünde" "burjuva" nın işçi sınıfı üzerinde belirli ayrıcalıklara sahip o sınıf olduğunu ifade eder (Meriggi, 2015: 410-411).

1830'lara kadar kavgalarını orta sınıfla birlikte yürüten emekçi sınıfta ise 1848 Devrimi ile birlikte "sınıf" bilinci uyanmaya başlamış ve sosyalist kuram ilk kez somut olarak nitelendirilmiştir (Hauser, 1995: 212). İşçi sınıfı ve burjuva sınıfı arasındaki ilişkide burjuva toplumlarının olanakları ve sınırlılıkları çok açık olarak görülmektedir. İşçi sınıfı, etkili bir şekilde burjuva

karşıtı politikaları yürürlüğe koymaları, kısmen, burjuva hareketinin dinamiğini kendileri için benimsemeleri ve kendi ihtiyaçlarına uyarlamaları yoluyla burjuva geleneği tarafından şekillenmiştir (Kocka, 2015: 24). Öte yandan 19. yüzyılda kadın ve erkek arasındaki hukuki ve toplumsal eşitsizlik artış gösterir. Bu süreçteki kadın hareketleri, işçi sınıfınıninkine benzer bir dirençle karşılaşır, aileye ve mülkiyete bir tehdit olarak görülürler. Burjuva sınıfının hayat tarzıyla tanınması, büyük ölçüde kadınların eğitimi ve özgürleşmesiyle de yakından ilişkilidir. Özgürleşme, kadının ailesinin statüsüyle olumlu bir şekilde ilişkilendirilir, bir statü göstergesi olarak algılanır (Hobsbawn, 2015: 144).

Shakespeare ve Opera

Avrupa'da 19. yüzyılın neredeyse bütününü etkisi altına alan ulusçuluk, sanatsal boyutta da yaşanır. 18. yüzyıldan itibaren sanat ve sanatçı, bir yanda tutucu aristokrasi, diğer yanda ilerici burjuvazi; bir yanda geleneksel olduğu ileri sürülen değerlere bağlı olan topluluk, diğer yanda ise bu değerlerin tarihe göre koşullanmış olduğuna ve daha güncel, toplumun daha yararına olan başka değerlerin de bulunduğu görüşünü savunan topluluk arasında kalacaktır (Hauser, 1995: 212). Dönem özellikleri ve etkileri başta edebiyat olmak üzere sanatın birçok dalında etkisini gösterir. Hobsbawn, toplumsal konularla sanat arasındaki bağlantının, ulusal bilincin ve ulusal kurtuluş ya da ulusal birleşme hareketlerinin ortaya çıktığı ülkelerde özellikle güçlü olduğuna ve milliyetçiliğin en açık kültürel ifadesini, halkın yaratıcı mirası, dili ve halk şarkılarının etkisiyle edebiyatta ve müzikte bulmuş olmasının son derece doğal olduğuna dikkat çeker. İtalyan operası bu süreçte hiç olmadığı kadar bir saray sanatı olmaktan çok bir halk sanatı haline gelir. Edebiyat, yükselen yeni orta sınıflarla bilhassa işsiz kadınlar arasında geniş bir dolaşım olanağı bulur (Hobsbawn, 2008: 277-278).

Opera sanatı, Barok Dönem' den günümüze başta mitoloji ve edebiyat olmak üzere farklı disiplinler ve sanat dallarıyla etkileşim halinde olmuş, yazıldıkları dönemin toplumsal, siyasi, sanatsal ve dinsel olaylarına gönderme yaparken bu sanat dalları ve disiplinlerden yararlanmıştır. Tarihsel olarak bakıldığında opera- edebiyat arasındaki ilişkisinin başlangıç noktasının, 16. yüzyılda Camerata Florentina topluluğunun Antik Yunan tragediyalarını yeniden canlandırma çabaları olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan 'monodi' geliştirilerek yeni bir dramatik ifadenin temelini oluşturur. (Kocaoğlu, 2019: 1).

Gerek edebiyat eserinin gerekse operanın tarihsel süreçte paralellik göstermesi ya da farklı tarihsel süreçlerde yaratılmış olmaları opera- edebiyat etkileşimi araştırmalarında farklı sonuçları ortaya koyabilir. Gherman, kompozitörlerin kendi müzikal karakterlerine uyum sağlayan metinleri tercih ettiklerine dikkat çeker. Bu metinler, duygusal ve zihinsel yoğunluklarının yanı sıra kelimelerin kavramsal ağırlıklarının metin içinde bir bütün olarak ortaya çıktığı metinlerdir (Gherman, 2005-2006: 246, 250). Temelde müzik ve metnin bir bileşimi olan opera sanatı, işitsel, görsel, poetik, lirik ve dramatik aksiyonu bir arada tutan ortak bir alan yaratır. Gerek yazıldıkları dönemin gerekse yazıldıkları dönemden önceki dönemlerin edebiyat eserlerini konu ve tekst bağlamında kaynak alan operalar, bir bakıma bu edebiyat eserlerin yeniden okunmasına olanak sağlar. Yeniden okumalar, kültürel bağlamda ele alınır, sosyal ve politik faktörler bu noktada belirleyici rol oynar. 19. yüzyıl operalarını besleyen edebiyatçıların başında W. Shakespeare, W. Scott, J. W. von Goethe, F. Schiller ve V. Hugo gelir.

Birçok operaya konu olan Shakespeare oyunlarının ve opera sanatının, burjuvazinin ya da kın geçmişini gözler önüne serme konusunda birbirine benzer işlevleri olduğunu söylemek mümkündür. Burjuva sınıfının kapitalist ekonomik ilişkiler sayesinde yükselmesi ve edindiği

sosyal gücün doğallaştırılması, burjuvaziye, aristokrasinin sahip olduğuna benzer bir saygınlık verir. Diğer bir deyişle burjuvazi, asillerin operayı elit olarak tanımlamasına karşı çıkmaz, ancak görünümünü değiştirmeye yatırım yapar (Kehler,1994: 42). Esas olarak yıkımın ve düzensizliğin üretimi ve denetimi ile ilgili olan Shakespeare'in oyunları, eğitim, beceriklilik ve yetenek sayesinde kendisiyle bütünlediği bir yaratma anında olan bütün bir sanatçıyla, bütün beşerî, doğal ve evrensel güçleri birleştiren doğaüstü bir ağ olduğunu varsayan ve yönetici seçkin sınıf adına bu ağ içinde ayrıcalıklı bir yer arzu eden bütünleyici bir toplumun yansımasıdır (Greenblatt, 2001: 16).

Shakespeare operalarının büyük çoğunluğunun 19. yüzyılda yazılmasının temel nedenini, oyunlarla Romantik Dönem opera sanatı arasındaki dramaturjik bağlantı olarak gören (Dean, 1992:120) Schmidgall, *Shakespeare and Opera* başlıklı kitabında söylemin ve şarkının retorik ifadesinden dolayı Shakespeare oyunlarının ve operanın, benzerlikler gösterdiğinden bahseder. Yazar ayrıca Shakespeare oyunlarındaki serbest nazım, monolog gibi yazım tekniklerinin, operadaki reçitatif, aria, arioso gibi vokal türlerle benzerlikler gösterdiğine dikkat çeker. Bu benzerliklerin haricinde oyunların ve operanın merkezinde duygusal yoğunluk olması dramatik ifadeyi de benzeşir kılar (Grim, 1994: 403).

Otello

Otello (1887), İtalyan kompozitör Giuseppe Verdi'nin Shakespeare'in oyunlarından esinlenerek yazdığı üç operadan biridir. Dört perdelik operada, Venedik donanmasının Mağripli komutanı Otello, Venedik'li bir soylu olan Brabantio'nun güzel kızı Desdemona ile gizlice evlenir. Aralarındaki sınıf ve ırk farkı bu evliliği sıra dışı kılar. Gerek Venedik'lilerin gerekse Desdemona'nın babası Brabantio'nun evliliğe karşı çıkmaları sınıfsal olduğu kadar politik nedenlere de dayanır. Oyunun merkezinde yer alan entrikacı Iago, Otello'nun kendisi yerine Cassio'yu terfi ettirmesini hazmedemez ve düşmanlığını Otello ve Desdemona'nın evliliği üzerinden yürütür. Iago, *Otello*'nun içindeki oyun yazarıdır. Olay zinciri onun denetimindedir; olağanüstü doğaçlama yeteneğiyle olayları bizzat yaratır, yine tıpkı bir oyun yazarı gibi, sonunda geri çekilip sessizliğe bürünür. Edebiyat tarihçileri oyunda birkaç kez şeytan diye nitelendirilen Iago'nun, soyut bir kavram olan kötülüğü canlandıran ve alegorilerde rastladığımız tipik 'fesat' figürüne dayanılarak geliştirilmiş bir karakter olduğunu söyler (Wells, 1995:71). Iago oyun dünyasına tek başına girip çıkar, izleyiciyi planlarına dahil eder ve karakterleri harekete geçirir. Iago, istikrarsızlaştırıcıdır. Barok Dönem'in kontrast kavramı da Iago ve Desdemona karakterleriyle iyi ve kötü olarak yansıtılır.

Otello, Verdi'nin İtalya ile ilgili duygularıyla yakından ilgilidir. Özellikle operanın girişindeki zafer koroları, bizi özgür İtalya'nın doğuşuna götürür; ulusunun savunucusu olan Otello, hile hurdadan bu denli uzak, bu denli açık, dürüst bir insan olduğu için, işinin kurdu olan, hırslı bir politikacı tarafından faka bastırılır (Finkelstein, 1995: 198). *Otello*'da politikanın insanlara yüklediği rolleri ve bu rollerin hangi ölçütlere göre değişiklikler sergilediğini açıkça görmek mümkündür. Ortada savaş tehdidi ve korkusu olmadan 'kara Mağripli' yakıştırmaları savaş tehdidi altında "kahraman, yiğit ve soylu Otello'ya dönüşmüştür. Buradaki dönüşümde politikanın insanlara verdiği değer, kişiler için yürürlükteki politikaların ve politikacıların işine yaradığı oranda arttığı görülmektedir (Öztürk, 2006: 443,450). Müzikolog Antonio Rostagno, *Otello*'daki geleneksel formların erimesini hem baş karakterinin çökmekte olan gerçekliğinin hem de hayal kırıklığına uğramış İtalyan ulusunun 'diriliş/ yeniden doğuş' anlamına gelen "Risorgimento" ideallerini terk etmesinin bir sembolü olarak yorumlar (Fairtile, 2013:21).

Verdi ve Boito, *Otello*'yu yeniden hayata geçirirken müzikal dramın, güçlü geleneksel düzeninden yararlanırken aynı zamanda, kendi zamanlarının talep ettiği daha natüralist ifade stilini benimserler. Bu nedenle ilk olarak düzensiz bir komployu iyi yapılmış oyunun izleyicileri için çarpıcı bir hale getirmeyi amaçlarlar. Bunu da karakterlerin duygusal durumlarını, lirik bölümlerde ve sahnelerde belirginleştirerek romantik müziğin dramatik bütüne güçlü ve kesin bir biçimde katkı sağlamasıyla gerçekleştirirler (Kerman, 1953:267).

Boito, *Otello*'nun ilk perdesinin tamamını, Bianca karakterini ve genelev sahnesinin bazı kısımlarını çıkararak, oyunun ırklar arası evlilik ve bunun kadınların ekonomik durumlarına etkisine ilişkin yönlerini gizler. Opera, oyunun ikinci perdesinden *in medias res* ile başlar (Bini, 2006:241). Operadaki Desdemona karakteri oyundaki Desdemona'dan daha az karmaşıktır. Ancak sık sık karşımıza çıkan iffetli kadın imajı, sosyal açıdan iktidarsız bir tablo çizer. Kehler, Clement'in konuyla ilgili söylemini aktarır: iffetli kadınlar, aslen dekoratiftir veya operanın genel uyumuna, ideal düzen ve hiyerarşi simülakrumuna müzikal olarak katkıda bulunmak için oradadırlar. Verdi ve Boito'nun çalışması, 19. yüzyıl burjuvazisinin aktif şekilde teşvik ettiği ve para yatırdığı romantik ideolojiye bir model oluşturur. Operada çoklu anlatılar veya okumalar değil, adı lekelenmiş kadını ve onun sosyal inşasını silme arzusu vardır. Bu nedenle Bianca operada yer almaz, Desdemona'ya yapılan suçlama boşa çıkarılır. Opera, Shakespeare versiyonundaki kadın temsili ve para siyasetinin üstünü kapatması açısından, burjuva düzeninin bir temsili olarak görülebilir (Kehler, 1994: 42,44).

Fotoğraf 1: Johan Botha- Renée Fleming

Fotoğraf 2: Jonas Kaufmann- Marco Vratogna

Fotoğraf 3: Aleksandrs Antonenko- Zeljko Lucic

Sonuç

1861 yılında İtalyan Parlamentosu'nda aktif görev alan Verdi'nin, 1840'larda yazdığı operalarda yüksek mevkideki karakterlerin güç savaşlarına, siyaset, milliyetçilik, vatanseverlik temalarına rastlamak mümkündür. Bu operaların başında *Ernani*, *I due Foscari*, *Il corsaro*, *I masnadieri*, *Luisa Miller*, *Macbeth*, *Attila* ve *La battaglia di Legnano* gelir. *Il trovatore*, *Un ballo in maschera* ve *Otello*'da ise ele alınan konular, *Risorgimento* ruhunun ana fikri niteliğin-

dedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde İtalya'da toplumsal ve ekonomik manzara yeni bir önem kazanmaya başlar. Toplumsal değişimin temel itici güçleri, siyasal- kurumsal faktörler olur (Meriggi, 2015: 413). Burjuva sınıfıyla aristokrat kesimin bir araya gelmeleri ve etkileşim halinde olmaları siyasi platformda da kendisini belirgin bir şekilde gösterir. Örneğin; İtalya'nın birleşmesi sürecindeki iki önemli devlet adamı Kont Camillo di Cavour ve Giuseppe Garibaldi sınıfsal açıdan birbirinden farklıdır. Cavour, aristokratken Garibaldi bir deniz tacirinin oğludur. 'Burjuvazi' terimi, kendini aristokraziyle nüfusun geri kalan kısmı arasına girmeye zorlayan "orta sınıf" a işaret eder. Geleneksel güç yapıları üzerindeki çatışmalar, 19. yüzyılda kayda değer bir maharet ve güçle toplumun üst katmanlarına yükselen burjuvazinin pozisyonu için hayati öneme sahiptir. Resmi olarak bir sınıf olarak hareket etmeyen burjuva sınıfı, bunun yerine sıradanlıklarını girişimci bireyler olarak gizlerler. Doğuştan gelen unvanların değerine karşı çıkılıp, kendini para ve güçle donatma yetisine sahip bireye değer verilirken, sosyal temeller radikal biçimde istikrarsızlaştırılır (Kehler, 1994: 44). *Otello*'da cesaret, adalet ve erdem, devleti yürütmesine kesinlikle izin verilemeyecek, tek bir kötü birey tarafından alaşağı edilmiştir. Bununla birlikte, eserde, burjuva sınıfının temsili ağırlıklı olarak kadının toplumsal statüsüyle gözler önüne serilir. Sadakat ve ihtiras kavramları, Emilia'ya karşı Iago, Desdemona'ya karşı Otello ve Bianca'ya karşı herkes yoluyla sosyal olarak yargılanır. Toplum böylece kendisiyle kendi yarattığı şeyin arasına mesafe koyar. 19. yüzyıl operası, "kadını" okunaklı, çelişkisiz bir metne dönüştürmüş, bu proje, *Otello* örneğinde, kadının kapitalist toplumdaki pozisyonunun baskılanmasını gerektirmiştir. Verdi ve Boito'nun *Otello*'su, özellikle kadının temsili göz önüne alındığında hem bir burjuva yatırımı hem de ideoloji üreticisi olarak düşünülebilir. *Otello*'yu orta sınıfın yükselişine katkı sağlarken aynı zamanda bunu gizleyen ideolojik işleve sahip romantik bir opera olarak okumak mümkündür (Kehler, 1994: 42-43). Yaşamı boyunca İtalya'nın bağımsızlığı için uğraşan Verdi'nin operaları, 19. yüzyıl İtalya'sının siyasi görünümünün bir simgesi olur.

KAYNAKLAR

- Bini, D. (2006). Reticence, a rhetorical strategy in Othello/Otello: Shakespeare, Verdi-Boito, Zeffirelli. *Italica*, Vol. 83, No. 2, 238-255
- Dean, W. (1992). Shakespeare and opera by Gary Schmidgall review. *Music & Letters*, Vol. 73, No. 1, 120-121
- Fairtile, L. B. (2013). Verdi at 200: recent scholarship on the composer and his works. *Notes*, Vol. 70, No. 1, 9-36
- Finkelstein, S. (1995). Besteci ve ulus (müzikte halk mirası) (M. H. Spatar, çev.). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Gherman, A. M. (2005-2006). Music and literature impressions and notes of an inveterate music-lover. *Philobiblon Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities* X-XII
- Greenblatt, S. (2001). Shakespeare ve kültür birikimi (N. Pelit, çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Grim, W. E. (1994). Shakespeare and opera by Gary Schmidgall review. *Comparative Drama*, Vol. 28, No. 3, Music and Drama, 403-404
- Hauser, A. (1995). Sanatın toplumsal tarihi (Y. Gölönü, çev.). İstanbul: Remzi kitabevi.
- Hobsbawn, E. (2008). Devrim çağı -1789-1848 (B. S. Şener, çev.). Ankara: Dost kitabevi

- Kehler, G. (1994). Otello, romanticism and bourgeois ideology. The Wordsworth Circle, Vol. 25, No. 1, 41-45
- Kerman, J. (1953). Verdi's "Otello," or Shakespeare explained. The Hudson Review, Vol. 6, No. 2, 266-277
- Kocaoğlu, C. (2019). Philip Glass 'Dava' örneğinde 20. yüzyılda opera- edebiyat ilişkisi. Yayınlanmamış yüksek lisans uygulama raporu, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Meriggi, M. (2015). 19. yüzyıl Avrupası'nda burjuva toplumu. J. Kocka, A. Mitchell (Yay. Haz.). (U. Kocabaşoğlu, çev.). İtalyan "borghesia" sı (s. 409-422). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Mosse, W. (2015). 19. yüzyıl Avrupası'nda burjuva toplumu. J. Kocka, A. Mitchell (Yay. Haz.). (U. Kocabaşoğlu, çev.). 19. yüzyıl Avrupası'nda soyluluk ve burjuvazi: karşılaştırmalı bir bakış (s. 75-106). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Öztürk, A. S. (2006). Othello bağlamında insan: politikada insanın değeri. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 21, 441-451.
- Wells, S. (1995). Shakespeare yazar ve eserleri. (C. Sevgen, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnternet Kaynakları:

Fotoğraf 1:

https://www.operanews.com/Opera_News_Magazine/2012/10/Departments/Live_in_HD_Otello.html adresinden erişildi. (E.T. 27.01.2020)

Fotoğraf 2: https://www.whatsonstage.com/london-theatre/reviews/review-otello-royal-opera-house_43935.html adresinden erişildi. (E.T. 27.01.2020)

Fotoğraf 3: <https://www.nytimes.com/2015/09/23/arts/music/review-metropolitan-operas-new-otello-bold-and-tentative.html> adresinden erişildi. (E.T. 27.01.2020)